

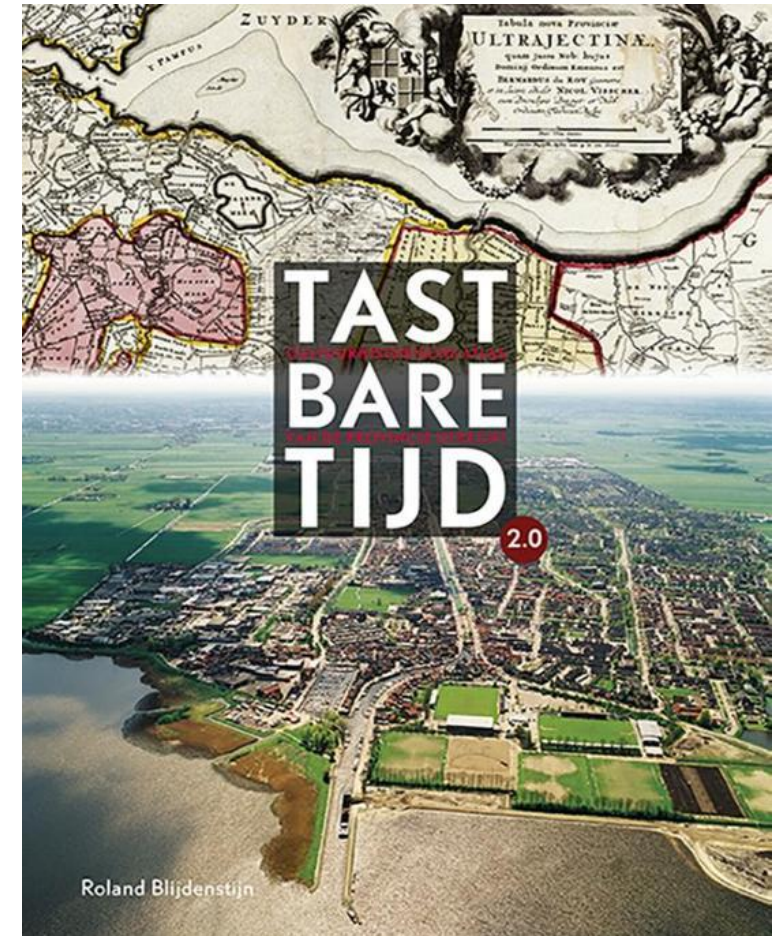
TASTBARE TIJD

SYMPOSIUM 7 OKTOBER 2019

WERKVELD V&V

WORKSHOP (4) NIESKE WILLEMS

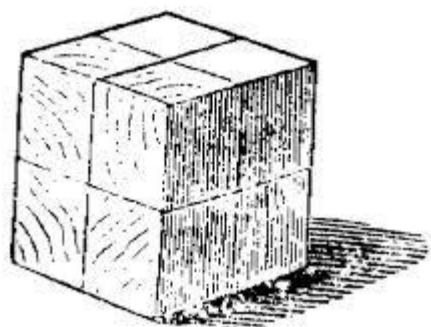
ROUW EN SPIRITUEEL COUNSELEN

1 Leren spelen met taal en andere vormen van expressie

Friedrich Fröbel (1887)

- *Spelen is de zuiverste, meest spirituele activiteit van de mens*
- *In all things there live and reigns an eternal law*
→ *Wij zijn gemaakt uit sterrenstof*

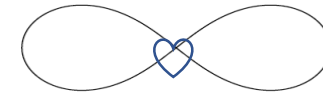
De dingen die we moeten leren
voordat we ze kunnen doen
leren we door ze te doen

Rouw en spiritueel counselen

Vergeet het beste niet → Sprookje over een beetje zonder waarom blijdschap

(...) de uitwisseling na de ervaring, dus het oneindige streven om

mystieke ervaring onder woorden te kunnen brengen: Dorothee Sölle 1995, 1998

Rouw

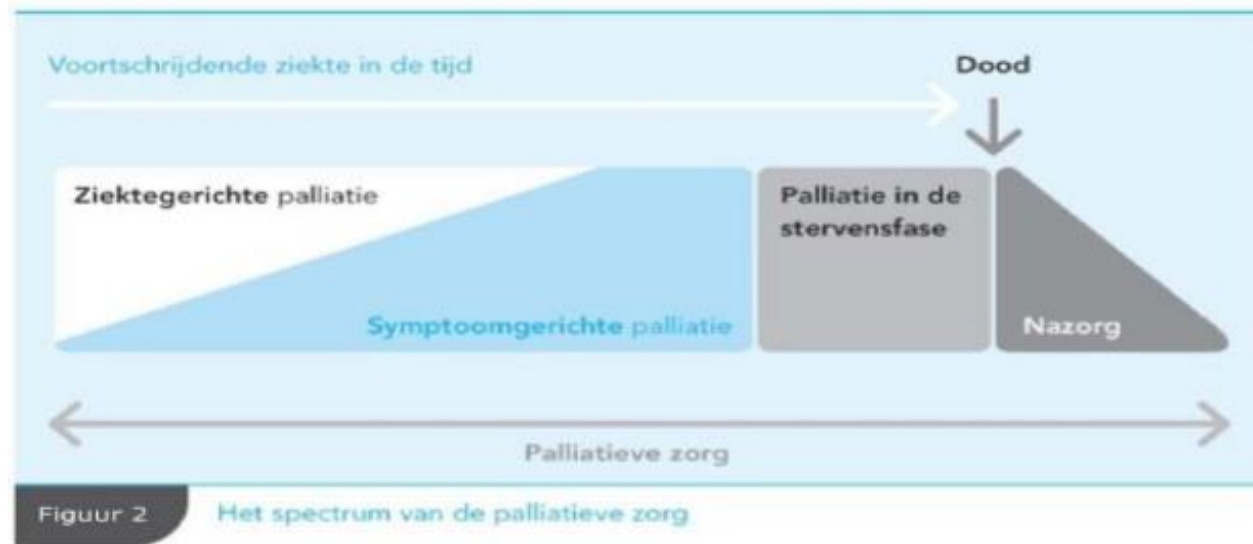
- Therese Rando: leren omgaan met verlies als proces tussen *grief* en *mourning*
- Dorothee Sölle in *Mystiek van dood*
 - *het doel dat ik gaandeweg en tastenderwijs zou willen bereiken, is dat ik eindigheid en eeuwig leven in het denken op één lijn zou kunnen brengen*

Spiritueel counselen - zelfactiviteit en samen leven

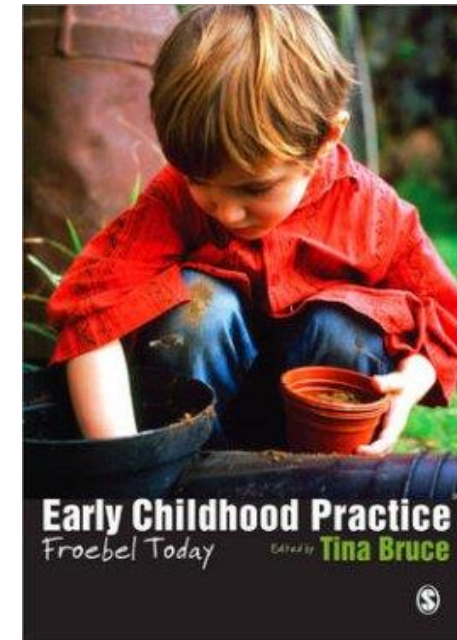
- Christina Puchalski: palliatieve zorg tussen spiritualiteit en compassie
- Dorothee Sölle: mystiek (heenreis = spiritualiteit) en verzet (terugreis = compassie)
- Friedrich Fröbel: *Education of man* → life-unity = dragend grondvlak & free self-activity
- Therese Rando: leren communiceren over verlies en andere levensdilemma's

Spirituele educatie en palliatieve zorg

Education is a continual journey from birth to death → Tina Bruce, Froebel Trust (2012)

Onderscheid palliatieve zorg / terminale zorg / nazorg

Education of man en Friedrich Fröbel

Educatie en de waarde van fantasiespel en expressie (kunst)
voor mensen van alle leeftijden en
wetenschappelijk onderzoek

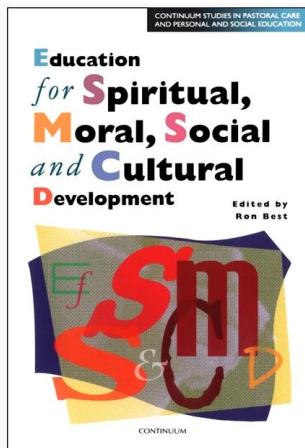
EXPLORING THE SPIRITUAL IN THE PEDAGOGY OF FRIEDRICH FROEBEL

15th International Conference on Children's Spirituality
Spirituality and the Whole Child: Interdisciplinary Approaches

Bishop Grosseteste University, Lincoln
26-29 July 2016

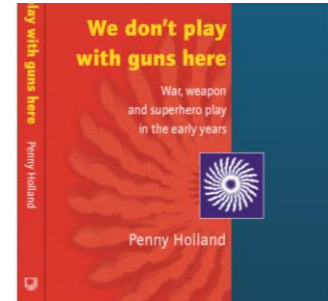
Ron Best

Emeritus Professor of Education
University of Roehampton
e-mail: ron@profronbest.co.uk

Creativity, imagination, and well-being

Penny Holland

'Play is the highest phase of child-development [it] is the purest, most spiritual activity of man at this stage, and, at the same time, typical of human life as a whole - of the inner natural life in man and all things' (Froebel, 1887, p.55).

In play we see the imagination, the creative impulse, the capacity to create and work with the symbolic, to roam beyond that which is here and now, but to do so through engagement *with* the here and now. And the 'here and now' is, if we can but see it, the Divine Unity that is ever before us. This is what I think Froebel is getting at here.

Spiritual education on this account, is not an aspect of the curriculum; it is not religious education, nor is it limited to the first 'S' in SMSC (the spiritual, moral, social & cultural dimension of cross-curricular approaches). Rather, to educate the whole child, to facilitate the development of its body, mind, feelings, aesthetic awareness, morality and potential for imaginative and creative activity, to encourage the ('inner') engagement with the ('outer') world through 'self-action', to experience what it is to know joy and sadness, to love and to be loved - to become a person as fully and as meaningfully as is possible - *that* is spiritual education.

Spirituele educatie, spel en wetenschappelijk onderzoek

Ron Best: Spiritual education on this account, is not an aspect of the curriculum; it is not religious education, nor is it limited to the first 'S' in SMSC (the spiritual, moral, social & cultural dimension)

6 principes Froebel Trust

The integrity of childhood in its own right

The relationship of every child to family, community and to nature, culture and society.

The uniqueness of every child's capacity and potential

The holistic nature of the development of every child

The role of play and creativity as central integrating elements in development and learning.

The right of children to protection from harm or abuse and to the promotion of their overall well-being

Promoting children's wellbeing, right to make choices and engage in playful activities in restricted environments through music and singing

Zie diverse projecten om te leren omgaan met trauma en verlies o.a.

- Zuid-Afrika
- kind en ziekenhuis

Cursus Kinderen en gecompliceerde rouw ... Wat universiteiten kunnen leren van Friedrich Fröbel (1782-1852) : 2 dagen. Accreditatie SKGV

Palliatieve zorg, spiritualiteit en dragend grondvlak

vgl. pedagogie Friedrich Fröbel, Ron Best.

Tijdschr. voor Geneeskunde, 57, nr. 14-15, 2001

ZORG VOOR SPIRITUELE PIJN¹

K. CORNETTE^{2,3,4}

Wanneer de patiënt dwars door zijn spirituele pijn gaat, wordt spirituele groei mogelijk. Cicely Saunders, grondlegster van de Europese palliatieve zorg, geeft omtrent het begeleiden van dit proces enkele waarschuwingen mee. Deze waarschuwingen kunnen helpen om het gevaar van *spiritualisme* in de terminale zorg te omzeilen.

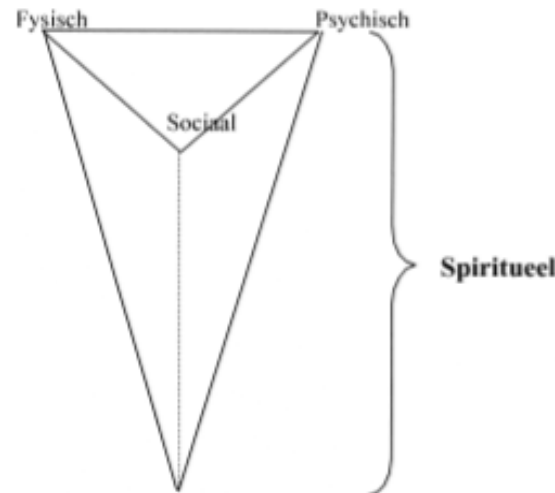

Fig. 1: Afbakening van het spirituele.

Samenvatting

Het „*spirituele*” is geen domein dat losstaat van de dagelijkse werkelijkheid. Het gaat om het diepte-realisme van ons leven en werken, om het dragend grondvlak dat alles steunt en zin geeft.

Pijn die als „spiritueel” gekwalificeerd mag worden, verschilt niet direct van fysische of psychosociale pijn. Ze dient zich aan onder dezelfde vormen, maar wortelt dieper aangezien ze haar oorsprong vindt in welbepaalde stoornissen in het zingevend draagvlak. Spirituele pijn behoort tot het (eindige) leven en komt bij iedereen voor. Bij de terminaal zieke mens komt ze evenwel verhevigd naar boven, vanwege het definitieve en het radicale karakter van het afscheid.

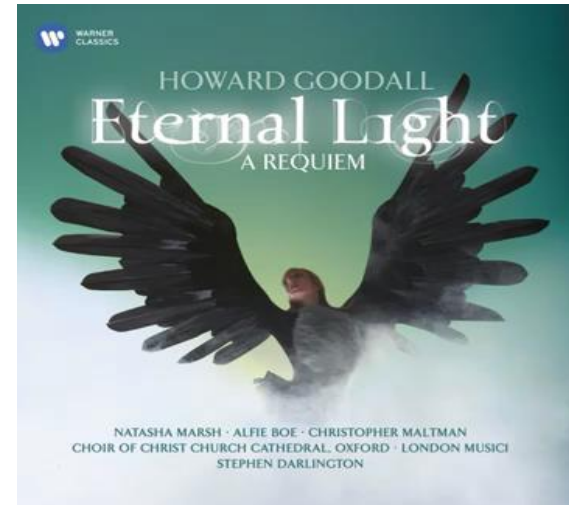
Spelen met taal en andere vormen van expressie

→ leren leven in verbondenheid

”Zo is het met de dood. Alles gaat verder”

Dorothee Sölle in *Mystiek van de dood*

Do not stand at my grave and weep
I am not there, I did not die

2 Rouwen en spirituele educatie

- over doorgegeven kennis door de generaties heen
- over creativiteit (expressie), imagination en wellbeing
- over de relatie spel, fantasie (imagination) en expressie (kunst)

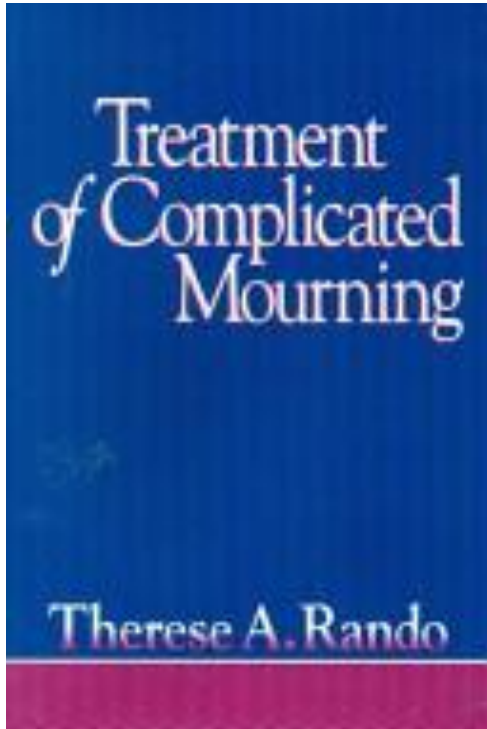
2.1 Rouwen als spel

2.2 Palliatieve zorg als spel

2.3 Spiritueel counselen als spel

Uit *Mystiek van de dood*: Alle religies zijn – dat is een algemeen geaccepteerd gegeven uit de godsdienstwetenschappen – ontstaan uit de dodencultus, ze hebben te maken met de doden en houden zich bezig met deze beslissende ervaring van de grens: doodsrituelen, herinnering aan de doden, het noemen van de namen, eenheid van de levenden en de doden.

2.1 Rouwen als spel ≈ tussen *grief* en *mourning*

Leren omgaan met grenzen en de waarde van rituelen

“The active “doing” in ritual actualizes the learning most effectively, making it more real than abstract learning” (Therese Rando)

- rouw en welzijn: dragend grondvlak - psychoanalyse
- rouw en communicatie: fantasie en expressie (taal, muziek, kunst)
- zelfactiviteit en leren samen leven m.b.v. onderscheid
 - ❖ verlies
 - ❖ grief ≈ emoties
 - ❖ mourning ≈ expressie

Vgl. Dorothee Sölle in *Mystiek van de dood*

Rouw, communicatie en spirituele diagnostiek

- leren omgaan met verlies en trauma (vgl. Froebel Trust)
- de waarde van luisteren en observeren (vgl. *Education of man* - Fröbel)

Rando's 6 "R" Process Model for Complicated Grief (Rando, 1993)

- Avoidance phase
 - RECOGNIZE the loss
- Confrontation phase
 - REACT emotionally to the separation
 - RECOLLECT and RE-EXPERIENCE the lost parent
- Accommodation phase
 - RELINQUISH
 - READJUST to daily life
 - REINVEST or adopt new ways of being in the world
 - Meaning Reconstruction

In *Treatment of Complicated Mourning*

- belang breed interventie aanbod
- belang van timing en doseren

Vgl. Dorothee Sölle en heenreis:

rol GV therapeutae → Ronald Laing

→ "a mourner's response is unique as individual as a fingerprint"

→ "A response perfectly appropriate and healthy for one person under a set of circumstances may be pathological for another in different circumstances"

2.2 Palliatieve zorg als spel ≈ tussen spiritualiteit en compassie

Christina Puchalski

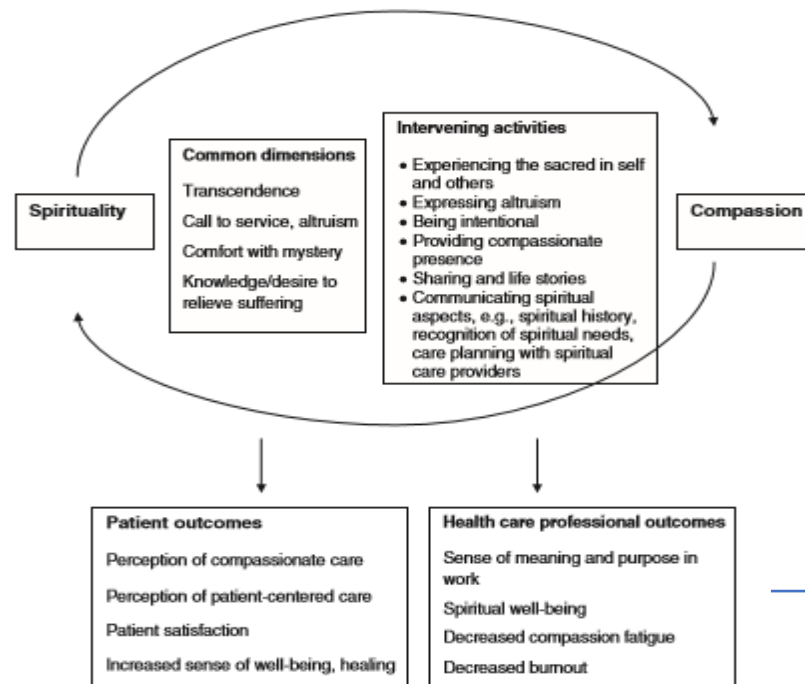

FIG. 1. Model of spirituality and compassion.³³

JOURNAL OF PALLIATIVE MEDICINE
Volume 17, Number 6, 2014
© Mary Ann Liebert, Inc.
DOI: 10.1089/jpm.2014.9427

Special Reports

Improving the Spiritual Dimension of Whole Person Care: Reaching National and International Consensus

Christina M. Puchalski, MD, MS, FACP¹ Robert Vitillo, MSW, ACSW,²
Sharon K. Hull, MD, MPH,³ and Nancy Reller⁴

Model of spirituality and compassion

- increased sense of well-being, healing
- spiritual wellbeing

Palliatieve zorg ≈ waarde religieuze tradities

- tussen mystiek en verzet → Dorothee Sölle
- tussen spiritualiteit en compassie → Christina Puchalski

*De religies van alle volken hebben
geweten en ingeprint: dat we
begrensd en sterfelijk zijn.
Herinner je, vergeet niet! - Dorothee Sölle*

*Ik geloof in de hoop: "Als je met de dood danst, moet je goed
dansen": Pedro Casaldáliga*

Muziek, dans en rouw

- leren omgaan met grenzen en lijfelijke spiritualiteit
- binnenwereld en buitenwereld
 - loslaten en verbondenheid

*Lachen, zingen en dansen spelen in de mystiek van de meest
uiteenlopende religies een rol: Dorothee Sölle*

Cursus Mystiek van de dood. Over spiritualiteit en compassie: 1 dag. Accreditatie SKGV

Sinds wij een gesprek "zijn" en niet "voeren"

Herinner je, vergeet niet!

Wij zijn het gesprek (Sölle, Hölderlin, Heidegger)

Dorothee Sölle:

- Is er een saamhorigheidsgevoel tussen de doden en de levenden?
En zijn wij dat wellicht kwijtgeraakt?
- In dit *levende wij* zijn ook de doden inbegrepen,
die eens aan het gesprek deelnamen
en nu met hetgeen door hen werd overgeleverd daaraan blijven deelnemen

Vergeet het beste niet ≈ Dorothee Sölle in *De Heenreis* rol GV therapeutae → Ronald Laing

We hebben een bewustzijn van de hele wereld nodig, die zonder voorbehoud voor allen geldt. Wij kunnen kinderen niet opvoeden zonder hen de ervaring van het geheel door te geven. Wij kunnen ongeneeslijke zieken niet verplegen, als wij geen toegang hebben tot deze ervaring (...), als wij ons niet gedragen weten door een zinvolle samenhang van de wereld, waarin aan alle mensen een authentiek, vol leven is beloofd”

Dorothee Sölle in *Mystiek van de dood*

Probleem:

De individualisering van de dood en de zich daaraan volledig aanpassende zielszorg

- Mensen hebben een stuk van hun ziel verloren. Hun vermogen om verdriet te hebben, te verlangen en te herinneren is kapotgegaan. Ze kunnen niet meer ongelukkig zijn in hun ongeluk
- Kunnen mensen nog ziek zijn en sterven? Of zijn ziekte en dood alleen nog maar situaties van dramatische zinloosheid, waaraan je het beste helemaal niet kunt denken en die je niet wilt zien en negeert?

Palliatieve zorg en welzijn

Welzijn: Hoe goed iemand zich voelt op persoonlijk, lichamelijk, psychisch, spiritueel en sociaal vlak
→ vgl. definitie *Spirituele educatie* Ron Best

¹ The Arts for Health and Wellbeing

The creative impulse is fundamental to the experience of being human. We might express this through art, craft, creative writing, dance, design (including architecture), drama, film- or music-making or singing, by ourselves or with others; increasingly, we might make creative use of digital media. We might access outcomes of creative processes by walking around our cities or heritage sites, visiting concert halls, galleries, museums, theatres or libraries. The act of creation, and our appreciation of it, provides an individual experience that can have positive effects on our physical and mental health and wellbeing. How, where and why this works is the subject of this report.

² The Arts and the Social Determinants of Health and Wellbeing

The World Health Organization defines the social determinants of health as the 'conditions in which people are born, grow, work, live, and age, and the wider set of forces and systems shaping the conditions of daily life'. Many would agree that

Death has provided abiding subject matter for artists through the ages. Artists and arts therapists working with people nearing the end of their lives in hospices, hospitals, care homes and the community encourage creative reflections on the finitude of life. At the round table on Palliative Care, Dying and Bereavement, music therapist Bob Heath observed that people reaching the end of their lives are often drawn to creativity, finding new ways to express themselves, overcome their fears and maybe discover new hope and peace. Fiona Hamilton, Director of the Orchard Foundation, noted that 'The desire to be creative and feel life is meaningful can be vibrant until the end of life, in spite of physical constraints and

You can download the full report here: www.artshealthandwellbeing.org.uk

2.3 Spiritueel counselen als spel

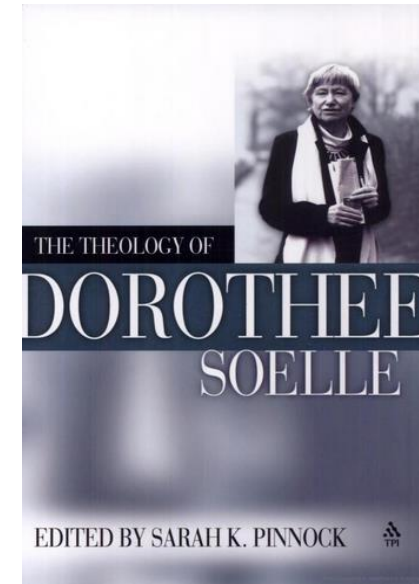
- zelfactiviteit en samen leven ≈ spiritualiteit
- zelfzorg en naaste zorg ≈ compassie

Creativity, imagination and wellbeing (Penny Holland / Tina Bruce)

Spelen met woorden en beelden en andere vormen van kunst

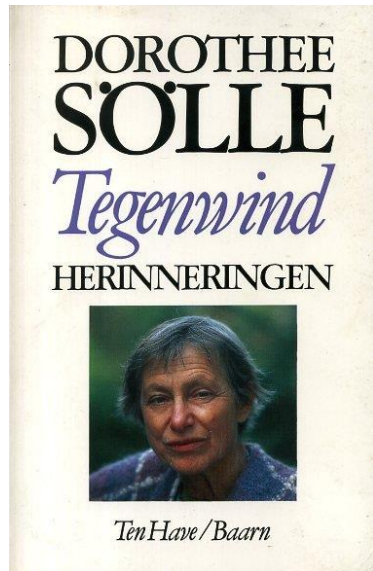
Doel: opmerkzaamheid oefenen

- m.b.v. 3 soorten taal: Dorothee Sölle
 - wetenschappelijke taal, poëtische taal, straat taal
- m.b.v. alle zintuigen
- m.b.v. onderscheid ik-jij / ik-het: Martin Buber
 - ❖ poëtische taal → ik-jij
 - ❖ objectiverende taal → ik-het

Spiritueel counselen en humanitaire religiestijl

→ doen – voelen - denken

”Mijn publiek bestaat vermoedelijk voor het grootste deel uit mensen die het gevoel hebben dat zij in hun religie-vrije staat iets missen. Zij zijn op zoek en hebben behoefte aan iets anders. Dat zijn de mensen wier taal ik spreek. (...)

Daarbij hielp mij Dietrich Bonhoeffers nadruk op de ”radicale aardsheid van het christendom”. Later vond ik bij de mystici steeds weer verwijzingen naar dit voor het geloof steeds noodzakelijk atheïsme. In gesprekken met humanistische of socialistische atheïsten kon ik vaak niet nalaten te zeggen: ”Nu ja vrienden, zo atheïstische als jullie zij wij christenen al lang”

Humanitaire religiestijl en dagelijkse leven

(...). de spiritualiteit waarna ik op zoek was. En juist die spiritualiteit verlangt naar lichamelijkheid. Een spiritualiteit in het dagelijkse leven. Zij heeft tradities nodig, van een taal en heilige teksten, van beelden en tekenen, van rituelen en sacramenten. Ik acht het een postmoderne vergissing te denken dat wij zonder tradities vrijer zijn.

Het nieuwe aan onze situatie is dat de tradities niemand meer kunnen worden opgedrongen. Het feit dat de autoritaire religie voor onze ogen sterft, zegt nog niets over heel andere vormen van religie (...)
Het heilige is minder een gebouw dan iets dat gebeurt

Spiritueel counselen en rouw → verlies en trauma

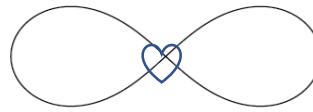
Education as continual journey: Tina Bruce

→ opmerkzaamheid oefenen tussen doen – voelen – denken

Zie zes processenmodel: Therese A. Rando

- → vgl. rouwmodel Sölle over communiceren en lijden
- → vgl. model Cornette: over spiritualiteit als dragend grondvlak

Vergeet het beste niet →

Mystiek en verzet en humanitaire religiestijl: Dorothee Sölle
Spiritualiteit en compassie: Christina Puchalski

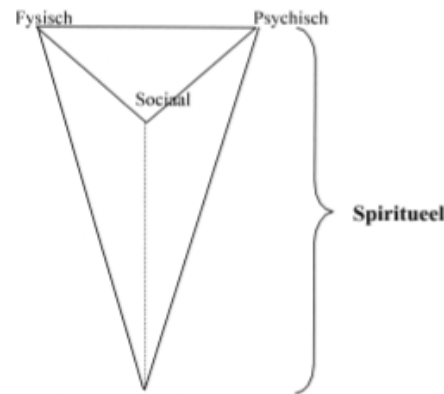

Fig 1: Afbakening van het spirituele.

Patient outcomes

Perception of compassionate care
Perception of patient-centered care
Patient satisfaction
Increased sense of well-being, healing

Health care professional outcomes

Sense of meaning and purpose in work
Spiritual well-being
Decreased compassion fatigue
Decreased burnout

FIG. 1. Model of spirituality and compassion.³³

Rouw en spiritueel counselen → verlies en trauma en Froebel Trust

“It would be an everlasting loss if the treasures which lie in Friedrich Froebel were allowed to perish. He is a Jewel, a pearl of price “(Dr. Adolf Diesterweg) (1891)

→ vgl. Froebel Trust

FROEBEL'S LETTERS ON THE KINDERGARTEN

“It would be an everlasting loss if the treasures which lie in Friedrich Froebel were allowed to perish. He is a Jewel, a pearl of price.”
(Dr. Adolf Diesterweg.)

London:
SWAN SONNENSCHNEIDER & CO.
PATERNOSTER SQUARE
1891

(...) But in these days we can see that the “intuitive method” is only one of the main elements of school teaching—an all-important one, it is true, yet after all, only one amongst several.

Pestalozzi's great disciple, Friedrich Froebel, followed in the footsteps of his master with keen intelligence and laborious industry; but he went further still, attaining to a new and higher development, based upon fresh psychological foundations, and elaborated with deeper thought. He dedicated his loftiest

(...)

(...) Froebel aimed at the complete education of man, as well in regard to physical Nature as to mankind and to God, through the three fundamental principles of human existence—Doing, Thinking, and Feeling. In arranging these after a psychological order, he placed doing first. The man, the child, is to him therefore before all else an active and a creative being, not a learning and a knowing one. Knowing, perceiving, must spring to life, must burst into power from doing. A hundred times and more

(...)

(...) form. And *vice versa*, natural and artistic objects must not be left as things outside the child's mind, but must be incorporated as part of his spiritual nature, through careful instruction. Froebel knits together into one short formula the two psychological opposites of doing and thinking, of art and science. thus: “The external or object world must become internal or subjective to the child, and the subject-world, in turn, become objective.”

(...)

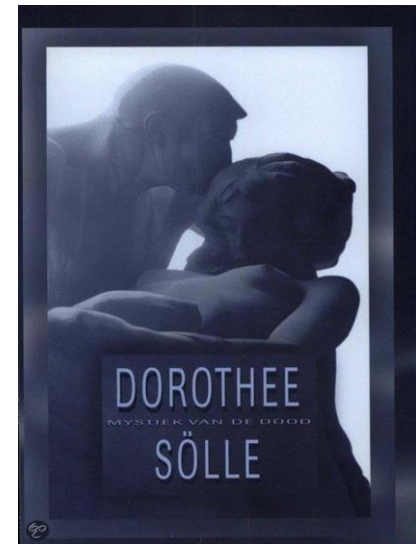
3 Rouw, spelvormen en lichamelijke spiritualiteit

→ opmerkzaamheid oefenen

Dorothee Sölle:

Why is there theo-logy at all, and no theo-poetry? Many years ago, during a visit to Martin Buber in Jerusalem, one of the first things he asked me was: *Theo-logy – how do you that? There is no logos of God* → “In den beginnen was de relatie” (Buber):

- We hebben een nieuwe spiritualiteit nodig, die het ritme van het leven kent en aanvaardt. (...). De acceptatie van de eindigheid van het leven en van de vergankelijkheid van het ik, verbindt ons met alle andere levende wezens (...). Vóór ons, hier en nu en na ons
- “We hebben andere (mystieke) taal nodig om het niet - zegbare proberen te zeggen” *Alsof we leefden in een bevrijde wereld*
→ spel en fantasie, expressie en welzijn

Relationele hermeneutiek en opmerkzaamheid oefenen

- spel, fantasietaal en welzijn
- spelen met herinneringen over hoop en troost

Creativity, imagination, and well-being

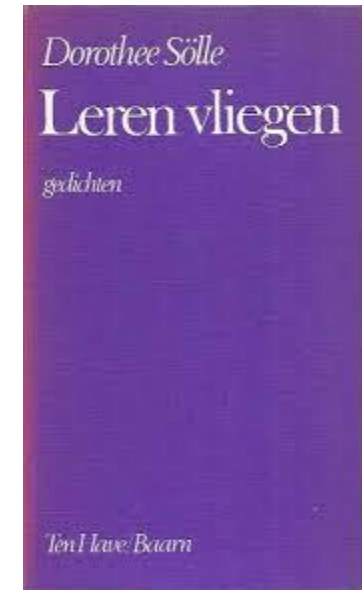
Penny Holland

- over een andere relatie tot de tijd: Sölle
- over spelvreugde, creativiteit en levenskunst: Fröbel en Schiller

Dorothee Sölle in *Mystiek en verzet*

"Vreugde is de grondslag waarop mystiek en esthetiek met elkaar in relatie kunnen worden gebracht. Beiden hebben te maken met de schoonheid. (...) de andere taal van de mystiek niet een middel om de wereld voor zich te annexeren, maar dat ze ons bijeenbrengt in het heden (...) De mystieke tijd is de tijd van het loutere nu, van het niet afgeleide heden. (...) Een andere benaming voor deze nieuwe relatie tot de tijd, waarin we ons onvoorwaardelijk in het heden begeven en pas zo een vreugde ervaren die aan niets of niemand gebonden is, is de boeddhistische vreugde van de "opmerkzaamheid".

*Geef me de gave van de tranen
geef me de gave van de taal
geef me het water van het leven*

Dorothee Sölle 1995, 2003

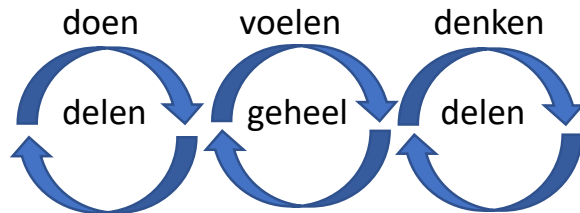
Spiritualiteit en creativiteit

→ over wellbeing en opmerkzaamheid oefenen

Spelplezier oefenen

→ Fröbel in *Education of man*:

Dorothee Sölle:

- Opmerkzaamheid laat zich niet arrangeren, al kunnen de voorwaarden ertoe door oefening worden geleerd
- Een open oog hebben voor, alert zijn op, is één van de belangrijkste mystieke deugden: het gaat om het horen, zien, ruiken, tasten en beseffen, dat wij niet alleen zijn maar te midden van ander leven kunnen leven
- Het is de ruimte van de poëtische taal met zijn vele taalkundige middelen, die hetgeen bedoeld wordt niet in de finesses wil definiëren maar het hoorbaar, voelbaar, proefbaar willen maken, tot klinken willen brengen

Doen - voelen - denken: Let us learn from our children

Our Proud Heritage. Circle
Time, Free Play, and Field
Trips: Legacies of Pioneers in
Early Childhood Education

Let us learn from our children, let us give heed to
the gentle admonitions of their life, to the silent de-
mands of their minds.

Let us live with our children: then will the life of
our children bring us peace and joy, then shall we begin
to grow wise, to be wise.

'Play is the highest phase of child-development [it] is the purest, most spiritual activity of man at this stage, and, at the same time, typical of human life as a whole - of the inner natural life in man and all things' (Froebel, 1887, p.55).

EXPLORING THE SPIRITUAL IN THE PEDAGOGY OF FRIEDRICH FROEBEL

15th International Conference on Children's Spirituality
Spirituality and the Whole Child: Interdisciplinary Approaches

Bishop Grosseteste University, Lincoln
26-29 July 2016

Ron Best

Emeritus Professor of Education
University of Roehampton
e-mail: ron@profronbest.co.uk

Palliatieve zorg → over de waarde van rituele zorg

Improving the Spiritual Dimension of Whole Person Care: Reaching National and International Consensus

Christina M. Puchalski, MD, MS, FACP,¹ Robert Vitillo, MSW, ACSW,²
Sharon K. Hull, MD, MPH,³ and Nancy Reller⁴

Dorothee Sölle in *Mystiek van de dood*:

We hebben "rites de passage" nodig om ons te leren afstemmen op
het ritme van het leven dat er vóór ons en na ons is
→ vgl. Therese Rando in *Treatment of Complicated Mourning*

3

THE POWER OF IMAGINATION

**Creativity, imagination, and
well-being**
Penny Holland

→ voor mensen van alle leeftijden

Zorg voor spirituele pijn: muziek, dans en rouw

→ over leren omgaan met grenzen m.b.v. lichamelijke spiritualiteit

8	Older Adulthood	120
8.1	Healthy Ageing	122
8.2	Dance and Falls Prevention	125
8.3	Combating Social Isolation	126
8.4	Museums on Prescription	128
8.5	Residential Care	128
8.6	The Arts and Dementia	130
8.6.1	Delaying Onset	131
8.6.2	Cognitive Functioning	131
8.6.3	Personhood and Quality of Life	132
8.6.4	Music	133
8.6.5	Singing	134
8.6.6	Dance	134
8.6.7	Visual Arts	135
8.6.8	Digital Arts	135
8.6.9	Performing Arts	136
8.6.10	Written and Spoken Word	136
8.6.11	Community Festivals	136
8.6.12	Dementia-Friendly Design	137
9	End of Life	140
9.1	Dying Well: The Hospice Movement	142
9.2	Beyond the Hospice Movement	143
9.3	Environment Design	145
9.4	Finding Meaning in the Story of Life	146
9.5	Legacy	147
9.6	Finding Voice	147
9.7	Bereavement	148
9.8	Children and Adolescents	149
9.9	A Public Conversation About Death	149
9.10	Training and Professional Development	150

“Als je met de dood danst, moet je goed dansen”

Zorg voor spirituele pijn → over spiritualiteit en compassie

*All-Party Parliamentary Group on
Arts, Health and Wellbeing
Inquiry Report*

Creative Health: The Arts for Health and Wellbeing

July 2017
Second Edition

You can download the full report here: www.artshealthandwellbeing.org.uk

Spel, fantasie en expressie → over zelfzorg en naaste zorg

9 End of Life

“We are mortal beings – fragile, finite creatures with some meaning attached to us. The arts tell us this truth very starkly and hold important questions for us against the hubris of science and ostensible progress”

Dr Sam Guglani, consultant oncologist

9.1

Dying Well: The Hospice Movement

In 1967, Cicely Saunders founded the modern hospice movement by opening St Christopher's Hospice in London as a place where the dying and their families could be cared for by a team dedicated to giving physical, psychological, social and spiritual support. Saunders believed that every person was unique and remained important until the last moment of their lives. She committed herself to enabling people to live well until the moment they died.

The great majority of deaths in England are preceded by a period of chronic illness. Palliative care, provided by hospices, relieves the pain, symptoms and physical and mental distress of disease. At the round table, Consultant in Palliative Care, Dr Viv Lucas, said that the role of doctors in this context is not to cure disease but to heal their patients. This implies 'addressing the subjective experience of human suffering and facilitating a process of inner change – not about the technological *doing to* of the disease-orientated model but of *being with*, bearing witness'. In this way, it is possible to die healed.

As the 2011 Arts for Health Manifesto put it, somewhat brutally, 'Magic bullets don't exist and we can't cheat death by painting'.⁹⁸⁷ However, 'The fact that the arts move us physiologically, psychologically and emotionally' makes them 'important tools when dealing with common responses to a terminal illness such as depression, lack of meaning and direction, and fear of the future'.⁹⁸⁸ Through the arts, we can transcend suffering and enable our own healing.⁹⁸⁹

Voorbeeld 1 opmerkzaamheid oefenen: symbolisch weven

Deze werkvorm bij Hedera is geschikt voor mensen van alle leeftijden. Met behulp van schering- en inslag draden wordt op een weefgetouw het leven van de overledene symbolisch vorm gegeven. In het weefwerk kunnen allerlei materialen worden verwerkt, zoals bijvoorbeeld katoen, linnen, wol en ook kledingstukken of andere voorwerpen van de overledene. Deelnemers kunnen kiezen uit verschillende soorten weefgetouwen. Dit is afhankelijk van wat er wordt gemaakt zoals bijvoorbeeld een wandkleed, een spreij, een kussen, een bekleding voor een herinneringsdoos. Het weefproces wordt stap voor stap begeleid. Vooraf wordt er onder begeleiding een eigen kleurenpatroon voor de scheringdraden ontworpen.

Voorbeeld 2 opmerkzaamheid oefenen: roezelen

Deze activiteit bij Hedera is een combinatiewoord van rouwen en doezelen. Tijdens deze ontspanningsactiviteit kunnen zelf mee genomen verwenspulletjes worden gebruikt.

In de warmtecabine is ruimte voor één of twee personen en zo ook geschikt als gezinsactiviteit.

In de cabine kan er worden geluisterd naar (zelf meegenomen) muziek.

Voorbeelden verbinden poëzie, muziek en vervolg gebruik

→ wat ons met mensen vóór ons, hier en nu en ná ons verbindt ...

- **Do not stand at my grave** – een gedicht afkomstig van de indiaanse stam van de Makah (Sölle 2003).
- **Guantanamera**" (Spaans voor Guantánamo) is een Cubaans lied gecomponeerd in de jaren 20 van de 20e eeuw. In 1958 deed de componist Julián Orbón enkele aanpassingen aan het lied, zodat het paste bij een gedicht van de vrijheidsstrijder en dichter José Martí.

In deze versie werd "Guantanamera" wereldberoemd.

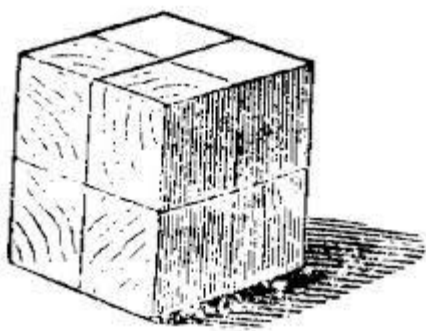
In 1963 nam Peter Seeger het nummer op voor zijn album *We shall overcome* met de bedoeling dat het door de vredesbeweging ten tijde van de Cubaanse raketten crisis zou worden gebruikt.

Voorbeeld muziek en expressie: leren leven in verbondenheid → met mensen van nu, vóór ons en ná ons ...

De vier verzen die worden bezongen in "Guantanamo" zijn afkomstig uit vier verschillende gedichten ...

Origineel	Vertaling
Yo soy un hombre sincero, de donde crece la palma, y antes de morirme quiero echar mis versos del alma.	Ik ben een eerlijk man Uit dit land met palmen, En voordat ik sterf wil ik Deze gedichten vanuit mijn ziel delen.
Mi verso es de un verde claro y de un carmín encendido. Mi verso es un ciervo herido que busca en el monte amparo.	Mijn verzen zijn van een heldere kleur groen En een vlammende kleur rood Mijn verzen zijn als een gewond hert Dat bescherming zoekt op de berg
Cultivo una rosa blanca, En julio como en enero, Para el amigo sincero Que me da su mano franca.	Ik kweek een witte roos, Zowel in juni als in januari, Voor de oprechte vriend Die me zijn hand reikt.
Con los pobres de la tierra quiero yo mi suerte echar. El arroyo de la sierra me complace más que el mar.	Met de armen op aarde Wil ik mijn noodlot delen. De beek in de bergen Verschaft me meer genoeg dan de zee.

Dank voor jullie aandacht!

Nieske Willems geestelijk verzorger

Zorgcentrum Hedera Zwolle
Wibergstraat 18 8017 GA Zwolle

Telefoon 038-4654484
Website www.rouwbegeleidinghedera.info

